

LIBRIS

We know
books

ANDRÉ MAUROIS

Membru al Academiei Franceze

ISTORIA ANGLIEI

– Ediție actualizată de Michel Mohrt –

Traducere: Raul Joil

Îngrijire științifică, prefață și note:

– Prof. Camil Mureșan –

Membru corespondent al Academiei Române

EDITURA ORIZONTURI

Poziția Angliei

I. „Trebuie să ne reamintim mereu că suntem vecini, iar nu parte a continentului.” Aceste cuvinte ale lui Bolingbroke¹ definesc poziția originală a Angliei. Ea e atât de apropiată de continent încât, de pe plaja Calais, se zăresc albele faleze de la Dover, ispită pentru invadatori. Timp de mii de ani a fost chiar unită cu Europa și vreme îndelungată Tamisa s-a vărsat în Rin. Animalele care au repopulat Anglia după perioada glaciară și primii vânători care le-au urmărit au venit din Europa pe uscat. Dar oricât de puțin adânc și de îngust ar fi brațul de mare ce desparte astăzi insula engleză de Belgia și Franța, el a fost de ajuns pentru a asigura țării pe care o proteguiește un destin aparte.

II. „Insulară, dar nu izolată.” Europa este prea aproape de englezi pentru ca insularitatea ideilor și a moravurilor lor să rămână neinfluențată. S-ar putea spune chiar că insularitatea este mai curând un fapt uman decât un fenomen natural. La începutul istoriei sale, Anglia a fost invadată, la fel ca alte teritorii, și s-a apărut foarte prost. Trăia atunci din agricultură și din creșterea vitelor. Locuitorii ei erau mai curând păstori și fermieri decât negustori sau marinari. Abia mult mai târziu, după ce-și vor fi construit flote puternice și se vor simți la adăpost, îndărătul unei centuri de mări bine apărate, englezii vor cunoaște binefacerile reale ale insularității, care, scăpându-i de teama invaziilor și eliberându-i pentru câteva secole de imperativele militare, determinante în politica altor națiuni, le va permite să încerce, fără riscuri, forme noi de guvernământ.

III. O întâmplare fericită a vrut ca partea cea mai accesibilă a Angliei să fie câmpia din sud-est, care privește spre Europa. Dacă solul insulei ar fi fost înclinat în partea opusă, dacă pirații celți și

¹ Henry St. John, viconte Bolingbroke, scriitor, autor de eseuri filosofice și om politic englez, membru al partidului tory (1678–1751).

scandinavi n-ar fi descoperit, de la primele lor incursiuni, decât munți inaccesibili, probabil că puțini dintre ei ar fi încercat o invazie și istoria țării ar fi fost cu totul alta. Dar mările duceau vasele până în fundul estuarelor bine adăpostite; mici dealuri calcaroase acoperite de iarbă îngăduiau explorarea insulei evitându-se pădurile și mlaștinile; în sfârșit, clima era mai blândă decât în alte regiuni situate la aceeași latitudine, deoarece Anglia se găsește într-un golf de căldură hibernală creat de cețurile umede și călduțe ale oceanului. Astfel, toate însușirile acestei coaste erau făcute ca să încurajeze pe cuceritor, care a fost în același timp și citor.

IV. Această Anglie accesibilă este situată exact în fața frontierei care desparte limbile romanice de cele germanice (astăzi flamanda de franceză). Era destinată, așadar, să primească tot atât de bine pe mesagerii culturii romane și latine ca și pe mesagerii culturii teutone. Astfel că o altă trăsătură particulară a ei o va constitui, de-a lungul istoriei, combinarea elementelor celor două culturi pentru a-și făuri propriul geniu. Prin aceasta Anglia este profund deosebită de Franța sau de Italia, unde, în pofida anumitor contribuții germanice, fondul latin a fost totdeauna biruitor, precum și de Germania, pentru care cultura latină n-a fost niciodată decât un ornament, respins adesea cu oroare. De trei ori va lua contact Anglia cu lumea latină – prin cucerirea romană, prin creștinism și prin normanzi – și influența pe care aceasta o va avea asupra ei va fi profundă.

V. Pare paradoxal, dar adevărul este că poziția Angliei pe glob s-a schimbat între secolele al XV-lea și al XVII-lea. Pentru popoarele din Antichitate și cele din Evul Mediu, aceste regiuni atât de des învăluite în ceață constituie marginea extremă a lumii. Este îndepărtata Thule², magică și aproape inumană, aflată nu departe de infern. Dincolo de stâncile pe care le bat valurile mari ale oceanului încep la nord ghețurile eterne, la vest marea fără de

² Nume cu care geografii Antichității desemnau cele mai nordice pământuri cunoscute, în apele Oceanului Atlantic. Se pare că a fost atribuit un timp chiar insulelor britanice, iar după dobândirea de cunoștințe mai precise asupra acestora a servit pentru a denumi un arhipelag și mai nordic, probabil insulele Shetland.

sfârșit. Cei mai cutezători se aventurează până acolo pentru că găsesc aur, perle, iar mai târziu lână, dar cum ar putea să-și închi- puie cineva viitorul prodigios al acestor insule? Orice activitate omenească lua atunci drept țintă, în mod direct sau indirect, ba- zinel Mediteranei. Va trebui să vină bariera Islamului³, desco- perirea Americii și mai ales emigrația puritanilor⁴ pentru a deplasa căile comerciale și pentru a face din insulele britanice – în fața unei lumi noi – baza navală cea mai înaintată a Europei.

VI. În sfârșit, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, insulari- tatea, după ce-i permisesse Angliei să-și acorde, la adăpostul flotei sale, mai multă libertate internă decât puteau avea popoarele de pe continent, îi va permite, grație aceleiași flote, să cucerească un imperiu mondial. Stăpânirea mărilor, soluție a problemei apărării naționale pe care i-o impunea Angliei poziția sa geografică, ex- plică în parte istoria imperială a acestei națiuni. Inventarea aero- planului reprezintă pentru ea evenimentul istoric cel mai însemnat și cel mai periculos al timpurilor noastre.

II

Primele semne umane

I. Prima pagină din istoria Angliei nu este, așa cum s-a scris adesea, o pagină albă, ci mai curând o pagină acoperită de semne care aparțin mai multor alfabet, a căror cheie noi n-o posedăm. Unele regiuni ale țării și, îndeosebi, dunele cretoase și ondulate din Wiltshire sunt presărate de monumente construite în timpuri preistorice. Aproape de satul Avebury se pot vedea urmele gigantice

³ E posibil ca autorul să se inspire aici din tezele cunoscutului istoric bel- gian Henri Pirenne, după care cucerirea arabă a fost elementul decisiv în zdrun- cinarea echilibrului economic și politic al lumii antice, cu centrul de greutate pe Mediterana.

⁴ Puritanii – adepți ai calvinismului, cu unele note originale; au fost per- secutați în Anglia în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Emigrând, ei au întemeiat mai multe colonii pe țărmul răsăritean al Americii de Nord.

ale unei adevărate catedrale megalitice. Peste cinci sute de pietre în picioare formau inele la care duceau imense alei. Un meterez mărginit de un șant interior acoperit de iarbă înconjură un vast spațiu circular. De pe meterez se mai zărește și astăzi, la o distanță de câteva sute de metri, o colină artificială care domină câmpia și care a cerut, desigur, unui popor primitiv tot atâta trudă, credință și curaj cât le-au cerut egiptenilor monumentele de la Giseh. Pe toate delușoarele din împrejurimi se ridică gorgane de iarbă, având forme neregulate, unele ovale, altele rotunde – morminte ale căpeteniilor în care s-au găsit, înlăuntrul unor încăperi de piatră, schelete, obiecte de olărie și bijuterii. Câmpul acesta de eroi, liniile simple și maiestuoase ale gorganelor care se reliefează pe cer, profilul îndrăzneț și limpede al meterezului, inelele și aleile, totul evocă existența încă de pe acele vremuri a unei înalte civilizații.

II. Monumentele de la Avebury, templul de la Stonehenge, gorganele de pe Colina Giganților par a dovedi existența, încă din al doilea mileniu înaintea erei noastre, a „unei populații numeroase obișnuite să se unească în vederea unei acțiuni comune sub conducerea unei autorități acceptate”. Poteci de iarbă urmau creștele și serveau drept drumuri primilor locuitori ai țării. Multe dintre ele își mai păstrează importanța, și automobilul englezului modern înaintează, întocmai ca însoțitorul turmelor în secolul al XVIII-lea, pe aceste drumuri ridicate care domină văile astăzi fertile, dar care odinioară erau inaccesibile călătorului din cauza pădurilor și a mlaștinilor. Astfel, încă din acea perioadă învăluită în mister fuseseră determinate anumite trăsături permanente ale geografiei umane. Multe din locurile sacre ale popoarelor primitive aveau să rămână pentru urmașii lor pământuri fermecate. Și încă de pe atunci natura sugera locurile de așezare ale viitoarelor orașe. Canterbury era punctul cel mai apropiat de coastă de unde a fost posibil, ținând seama de flux și reflux, să se ajungă în timp util în cutare sau cutare port; Winchester ocupa aceeași poziție în vest; Londra păstrează puține urme ale unei vieți preistorice, dar avea să se impună curând pentru că era, în fundul celui mai sigur estuar,

un adăpost comod la gura unui râu și locul cel mai apropiat de mare unde era posibil să se arunce un pod peste Tamisa.

III. De unde veneau aceste familii care, după dispariția omului paleolitic și la sfârșitul perioadei glaciare, au populat Anglia, aducând cu ele boul, capra și porcul? Scheletele arată că au existat două rase, una cu craniul alungit, alta cu craniul lat. Odinioară se învăța că aceste cranii alungite se găsesc în gorganele ovale, iar craniile late în gorganele rotunde. Era comod, dar inexact. Din păcate, s-au găsit cranii alungite în gorganele rotunde și îți trebuie multă abilitate intelectuală spre a sesiza printre monumentele megalitice din Anglia două civilizații distincte. Se dă în general denumirea de iberi acestei populații primitive și se crede că a venit din Spania. Spaniolă sau nu, era cu siguranță de origine mediteraneeană. Călătorul care se întoarce din Malta și se duce la Stonehenge este izbit de trăsăturile comune pe care le oferă monumentele megalitice din locuri atât de depărtate unul de altul. Fără îndoială că în timpuri preistorice a existat în Mediterana, pe țărmurile oceanului și până în Insulele Britanice, o civilizație destul de omogenă, așa cum a fost mai târziu în Europa – în Evul Mediu – creștinătatea. Această civilizație a fost adusă în Anglia de imigranții rămași în contact cu continentul grație negustorilor care veneau după metale în Britania și aduceau în schimb produsele Levantului și chihlimbarul din Baltica. Puțin câte puțin, locuitorii insulelor, ca și cei de pe continent, au deprins noi înțelepciuni: agricultura, arta de a construi corăbii lungi și aceea de a topi bronzul. Este interesant să-ți imaginezi încetineala acestor progrese pe care oamenii le-au înfăptuit în decurs de secole. Pelicula subțire a perioadei istorice se reazemă pe adâncile straturi ale preistoriei, și nenumăratele generații care n-au lăsat alte urme tangibile sau vizibile decât pietrele cioplite și ridicate în picioare, drumuri și fântâni, au lăsat moștenire omului o seamă de cuvinte, de instituții și de procedee fără de care continuarea aventurii ar fi fost de neconceput.

I. Între secolele al VI-lea și al IV-lea î.Hr. sosiră în Anglia și Irlanda valuri succesive de triburi de păstori și de războinici, care, puțin câte puțin, luară locul iberilor. Triburile aparțineau unui popor numit celt, care ocupase imense teritorii în valea Dunării, la nord de Alpi și în Galia. De ce migrau aceste triburi? Probabil pentru că popoarele de păstori sunt silite să-și urmeze cirezile, împinse de foame spre noi pășuni. Fără îndoială că au intervenit și cauze omenești: un șef aventuros, dorința de cuceriri, presiunea din partea altui popor mai puternic. Migrațiunile acestea fură încete și continue. Un clan traversa Canalul Mânecii, se instala la marginea mării; un alt clan îl alunga, iar acesta mergea mai departe, gonindu-l la rândul său pe indigeni. Triburilor celtice le plăcea să se războiască, chiar și între ele. Erau formate din bărbați înalți și puternici, mâncători de carne de porc și de terci de ovăz, băutori de bere și destoinici conducători de care. Scriitorii latini și greci îi zugrăveau pe celți ca pe un popor de statură înaltă și slabă, cu pielea albă, părul blond. În realitate existau și o mulțime de celți bruni, și învingătorii, ca să organizeze la Roma parade cu prizonieri corespunzătorii tradiției populare, trebuiau să-i trieze și să le vopsească părul. Celtii înșiși își făuriseră un model ideal al rasei lor, de care căutau să se apropie cât mai mult. Își decolorau părul și își pictau corpul în culori pastel; de aceea romanii îi supranumiră mai târziu pe celții din Scoția *picți*, adică oameni pictați.

II. În lunga și înceata invazie celtică, istoricii disting două valuri principale: primul, format din goideli sau gaeli, care dădură limba lor, gaelica, Irlandei și regiunii de munte din Scoția; al doilea, format din britani, sau prytoni, a căror limbă a devenit limba galilor și a bretonilor din Franța. În Anglia invaziile germanice au dus mai târziu la dispariția limbilor celtice. Au supraviețuit numai câteva cuvinte din viața domestică, salvate de femeile celtice care s-au căsătorit cu învingătorii, precum *cradle* (leagăn), și nume de locuri. *Avon* (râu) și *Ox* (apă) sunt rădăcini celtice. Denumirea

Londrei, *London*, în latinește *Lundinium*, trece drept o denumire celtică analoagă cu aceea a satului francez Londinières. Mult mai târziu, cuvinte celtice aveau să fie reimportate în Anglia de către scoțieni (*clan*, *plaid*, *kilt*) și de către irlandezi (*shamrock*, *log*, *gag*)⁵. Cuvântul *slogan* din publicitatea americană vine din celtă și înseamnă „strigăt războinic”. Cât despre cuvântul *britan* sau *pryton*, el însemna „țara oamenilor tatuați”. Când grecul Pytheas ajunsese în aceste insule în anul 325 î.Hr., el le dădu denumirea de *pretanice*, denumire care s-a păstrat aproape neschimbată.

III. Pytheas era un grec din Marsilia, matematician și astronom, însărcinat de către o asociație de negustori cu explorarea Atlanticului. El, cel dintâi, a îndreptat farul istoriei spre o regiune obscură pe care oamenii din timpul său o considerau marginea universului. În aceste locuri fabuloase, Pytheas a găsit o țară relativ civilizată. Omul Mediteranei a fost surprins de mările Atlanticului; el a notat că poporul de acolo cultiva grâu, dar că era nevoit să-l treiere în hambare acoperite, din pricina climei umede. Britanii pe care i-a observat beau un amestec de grăunțe fermentate și de miere și făceau comerț de cositor cu porturile galice de pe continent. Două sute de ani mai târziu, un alt călător, Poseidonius⁶, ne descrie chiar minele de cositor, modul cum se transportau lingourile pe spatele măgarilor și al cailor și apoi cu corăbiile, până la insula Ictis, care trebuie să fie Mont-Saint-Michele. Traficul era destul de important pentru a justifica folosirea unei monede de aur, pe care celții o copiaseră după *staterile* lui Filip din Macedonia⁷. Prima monedă bătută în Anglia purta capul lui Apollon, ceea ce este un simbol destul de grăitor al originii mediteraneene a acestei civilizații.

⁵ *Clan* – clan, trib; *plaid* – pătură; *kilt* – stofă cadrilată din care este croită cunoscuta fustă a costumului național scoțian; *shamrock* – trifoi; *log* – butuc, buștean; *gag* – căluș, ulterior, în sens figurat, glumă, calambur.

⁶ Sau Posidonius – filosof stoic, astronom și geograf grec, originar din Siria (135–51 î.Hr.).

⁷ Tatăl lui Alexandru cel Mare, rege al Macedoniei între 359 și 336 î.Hr.

IV. Cel mai bun document pe care-l posedăm cu privire la viața celtilor este mărturia lui Cezar. Fiecare oraș, fiecare târg și aproape fiecare familie erau divizate în două fracțiuni. Mai-marii fiecărei partide își proteguiau partizanii lor. Aceste popoare n-aveau simțul statului și n-au lăsat nicio moștenire politică. Statul, în Anglia și în Franța, este o creație deopotrivă latină și germanică⁸. Celtii, care uniți ar fi fost invincibili, își depreciau prin certurile lor bravura și inteligența. Clanul celt nu era un clan totemic⁹, ci un clan familial, ceea ce creează legături mai puternice, dar constituie un obstacol în calea dezvoltării unor societăți mai largi. Tot astfel se vede cum în țările de origine celtică familia a rămas unitatea vieții sociale. La irlandezi, chiar și la cei care au emigrat în Statele Unite, politica rămâne o afacere de clan. Din timpul lui Cezar clanurile familiale „aveau gustul culorilor, al emblemelor, al blazoanelor... Tartanele clanurilor scoțiene au poate o origine celtică”. Cezar apreciază că viața în comunitatea rurală, cu câmpiile și pășunile comune, care vor juca un rol atât de important în istoria Angliei, este proprie germanilor. Ea n-ar fi fost compatibilă, la celți, cu sistemul de facțiuni pe care l-a descris. De altfel, pentru acești nomazi abia statorniciți, agricultura era mai puțin importantă decât vânătoarea, pescuitul și creșterea vitelor. În Țara Galilor, până în Evul Mediu, populația își muta cătunele pentru a găsi noi terenuri de vânătoare, de pășuni sau chiar de cultivat.

V. Clasa cea mai onorată era aceea a preoților, sau druzilor. Nimic nu seamănă mai mult cu acești druizi decât brahmanii din

⁸ Afirmatie cu care nu putem fi de acord. Statul nu își datorează apariția unui „simț al statului”, pe care unele popoare l-ar fi avut, iar altele nu. Statul e o formă de organizare a societății care apare cu necesitate pe o anumită treaptă a dezvoltării economico-sociale. Problema este deci că unele popoare au avut condiții pentru a atinge mai timpuriu stadiul respectiv de dezvoltare, pe când altele nu. Iar aceste condiții sunt de natură obiectivă, nu subiectivă.

⁹ Clan ai cărui membri se considerau descendenți ai unui animal, ai unei plante sau ai unui obiect din natură (totem), considerat sacru și supus unor severe interdicții. Legătura de solidaritate (rudenie) în interiorul unui asemenea clan se întemeia tocmai pe convingerea în această descendență comună.

India sau magii din Iran. Multe dintre credințele celtice amintesc de Orient. Greva foamei, practică de irlandezi, este *dharna* a indienilor: brahmanul postește la ușa adversarului său până ce obține satisfacție. Pe vremea lui Cezar, în Britania se găseau cei mai renumiți druizi. Ei se adunau în fiecare an într-un punct central, poate la Stonehenge, dar Sfânta Sfințelor era pentru ei insula Mona (Anglesey). Galii sau belgii care voiau să dobândească o cunoaștere aprofundată a doctrinei se duceau să se instruiască în Britania. Acolo învățau un număr mare de versuri care conțineau preceptele sacre. După învățătura druzilor, „moartea nu-i decât o schimbare a locului, căci viața continuă, cu formele și bunurile sale, în Lumea Morților, care constituie o rezervă de suflete disponibile... Se pare că pentru ei capitalul de suflete nu era limitat la specia umană și că ei credeau în metempsihoză”, ceea ce reprezintă încă o trăsătură comună cu Orientul.

VI. Între celtii din Britania și belgi, care trăiau de cealaltă parte a Canalului Mânecii, existau legături strânse și constante. În momentul invaziei romane, celtii din Britania trimiseră întăriri fraților lor de pe continent. Cezar remarcă totuși că celtii din insule erau mai puțin bine înarmați decât cei din Galia. Celtii din Galia părăsiseră carele de luptă, instrument arhaic, pentru că găsiseră în câmpiile din sud destui cai buni. Britanii, care nu aveau cai în stare să poarte un oștean, luptau întocmai precum războinicii lui Homer și aveau încă, în loc de cavalerie, o pedestrimă purtată.

VII. După înfrângerea lor, celtii, inteligenți și adaptabili, imitară bucuria civilizația romană, atât în Britania, cât și în Galia. „Profesorii gali, formați la școala druzilor, au fost aceia care au dat Galiei cultura sa clasică... Mai târziu, în timpul Evului Mediu, călugări irlandezi vor readuce în Europa cultul literaturii grecești și latine.” Dar celtii n-au fost numai niște buni agenți de transmisie ai unei culturi străine. Ei înșiși aveau gustul artelor, iar ornamentele în spirală de pe armele lor, de pe bijuteriile și obiectele de olărit dovedesc mai multă fantezie decât au avut vreodată romanii. Ei au adus literaturii europene simțul oriental al misterului și o concepție dramatică despre fatalitate care le este proprie. Poate că

mai ales prin istoria lui Tristan și a Isoldei și prin aceea a regelui Arthur, geniul celtic și-a lăsat amprenta în Europa. Elementele celtice, păstrate în vestul insulelor, au jucat un mare rol în formarea Angliei moderne; în secolul al XX-lea vom găsi guverne engleze prezidate și armate engleze comandate de celți din Scoția, Țara Galilor sau Irlanda¹⁰.

IV

Cucerirea romană

I. E greu pentru popoarele slabe să rămână libere când sunt la îndemâna unei mari puteri. După cucerirea Galiei, Britania devenea cel mai firesc obiectiv de război al romanilor. Cezar avea nevoie de victorii pentru a uimi Roma și de bani pentru a-și recompensa soldații și partizanii. Spera să găsească în acele insule fabuloase aur, perle, sclavi. În afară de aceasta, socotea nimerit să intimideze pe celții britanici care-i ajutaseră pe cei de pe continent. Pe la sfârșitul verii anului 55 î.Hr. se hotărî să facă o scurtă expediție de recunoaștere dincolo de mare. Culese informații de la negustorii gali, care, din neștiință sau rea-voință, îl înșelară. Metoda preferată a lui Cezar era de a se amesteca în politica autohtonă și a cuceri trib după trib, folosind pe unul împotriva celui alt. Dar în această aventură improvizată, timpul îl presa. Trimise o navă pentru a alege un loc de debarcare prielnic și plecă el însuși cu două legiuni.

II. Operațiunea reuși destul de prost. Britanii, avertizați, așteptau pe țărm gata de apărare. Legionarii, siliți să sară în apele unei mări destul de adânci, îngreunați de armele lor, izbiți de valuri, reușiră cu mare greutate să pună piciorul pe uscat. Cezar trebui să ordone galerelor de arcași și aruncători cu praștia să acopere

¹⁰ Aluzie posibilă la premierul David Lloyd George (1863–1947), care era galez, la feldmareșalul Douglas Haig (1861–1928), scoțian, comandantul suprem al armatei engleze pe frontul de vest în Primul Război Mondial etc.

debarcarea printr-un baraj de proiectile. Forța romanilor consta într-o disciplină și o știință militară cu totul superioare celor ale britanilor. Abia debarcați, veteranii legiunilor știură să-și construiască o tabără, să-și protejeze vasele, să facă o „țeastoasă”, lipind scut de scut. Celții veniseră cu mii de care. Când pedestrima purtată intra în luptă, războinicii coborau din care, în timp ce conducătorii carelor se retrăgeau la o mică distanță, gata fiecare să-și adune oamenii și să se retragă în caz de înfrângere sau retragere. Cu toate succesele parțiale, Cezar își dădu repede seama că mica sa armată nu era în siguranță. Marea, foarte agitată, distrusese mai multe vase. Se apropiau mările echinocliului. Profită de o oarecare superioritate și obțină făgăduința că i se vor da ostatici, după care, aparențele fiind salvate, ridică ancora pe neașteptate, puțin după miezul nopții. Apoi trimise Senatului, cu privire la această expediție lipsită de glorie, un comunicat atât de strălucit, că se votă o *supplicatio*¹¹ de douăzeci de zile pentru a celebra „victoria” lui Cezar.

III. Dar Cezar era prea realist ca să se amăgească atunci când a suferit un eșec. Cunoscuse natura țărilor, porturile, tactica britanilor; înțelesese că nu puteau fi învinși fără cavalerie și era hotărât să se întoarcă în anul următor (54 î.Hr.). De astă dată îi găsi pe britani uniți în fața marii primejdii și ascultând de un comandant, Cassivellaunus, ale cărui ținuturi se găseau la nord de Tamisa. Armata romană se îndreptă spre acest fluviu. Ajuns pe țărmul de nord, Cezar, în mod abil, începu negocieri. El trase folos de pe urma invidiilor deja stârnite între căpeteniile celților, îi ațâță pe unii dintre ei împotriva lui Cassivellaunus, obținut supunerea din partea câtorva triburi, învinse altele cu armele și, în sfârșit, tratând cu Cassivellaunus însuși, fixă tributul pe care Britania avea să-l plătească anual poporului roman. De fapt, din anul 52 tributul n-a mai fost plătit și războiul civil va abate pentru multă vreme atenția Romei de la britani. Cicero își bătea joc de „cucerirea” aceasta, care nu adusese nimic în afară de câțiva sclavi, muncitori manuali

¹¹ Perioadă de timp în care, prin diverse manifestări de cult, se aduceau mulțumiri zeilor pentru un eveniment favorabil.